

III. ZIELEŃ LUBLINA JAKO ELEMENT ARCHITEKTURY MIASTA

¹PIOTR KULESZA, ²MAŁGORZATA ŻAK-KULESZA

¹Katedra Ochrony Środowiska Przyrodniczego i Krajobrazu, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, ul. Konstantynów 1H, 20-708 Lublin; pkulesza@kul.pl

²Katedra Teorii Kultury i Sztuki, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin; malzak@kul.pl

Wprowadzenie

Czy Lublin jest miastem zieleni? Odpowiedź na to pytanie w świetle współczesnych obserwacji i badań wydaje się oczywista. Świadczy o tym fakt, że jego strukturę urbanistyczną współtworzą nie tylko duże obszary przeznaczone pod komponowaną, tj. normowaną, zielenią miejską, ale również zachowane rozległe obszary zajmowane przez roślinność seminaturalną (zielenią nienormowaną). Ogólny udział terenów zieleni w granicach administracyjnych miasta w 2014 r. wynosił 16,8%, w tym zieleni normowanej 5,7%, a zieleni nienormowanej, jak lasy i użytki zielone, 11,1%. Na jednego mieszkańca Lublina w tym samym roku przypadało 24,3 m² terenów zieleni, co w porównaniu z zaleceniami Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) jest wynikiem średnim. Według obecnych zaleceń na jednego mieszkańca aglomeracji powinno przypadać bowiem aż 50 m² zieleni. Niemniej jednak w porównaniu z innymi miastami naszego kraju, Lublin zajmuje piąte miejsce, wyprzedzając między innymi Warszawę (18,7 m² na 1 osobę) i Kraków (19,6 m² na 1 osobę). Wzrost udziału zieleni w strukturze miejskiej Lublina potwierdzają także dane z lat poprzednich. W 1996 r. udział procentowy terenów zieleni w ogólnej powierzchni miasta wynosił zaledwie 4,6%, a na jednego mieszkańca przypadało tylko 19,6 m² zieleni normowanej i nienormowanej (NIEWIADOMSKI 2013).

Kluczowym elementem określającym historyczny i współczesny kształt urbanistyczny Lublina był naturalny krajobraz, a zwłaszcza urozmaicona rzeźba terenu (RODZOŚ i in. 2005). To właśnie trzy doliny rzek: Bystrzycy, Czechówki i Czerniejówki, oraz gęsta sieć suchych dolin i wąwozów rozcinających wysoczyznę zadecydowała o przestrzennym rozwoju miasta. Urozmaicona rzeźba determinowała jego powierzchnię oraz możliwości zagospodarowywania terenu. Nie zawsze jednak w wielowiekowej historii Lublina odpowiedź na postawione na początku pytanie była tak jednoznaczna. Udział zieleni normowanej (komponowanej) w organizacji przestrzennej miasta aż do XIX w. był niski, a wręcz marginalny. Jak wynika z pomiarów wykonanych w 1824 r., obszar Lublina zajmował 124 włóki, czyli ok. 21 km², z czego ogrody przydomowe z zabudową zajmowały tylko 21 włók, a więc niespełna 4 km² (ZINS 1972). Dopiero wraz z na-

staniem działalności Komisji Województwa Lubelskiego, powołanej 16 stycznia 1816 r. przez namiestnika Królestwa Polskiego, pojawiły się w Lublinie pierwsze świadomie planowane tereny zieleni publicznej. Warto zatem przeanalizować zmiany w sposobie kształtowania zieleni miejskiej, jakie nastąpiły na przestrzeni dziejów. Spacer ulicami Śródmieścia i Starego Miasta pozwala odnaleźć ślady dawnych, zatartych już ogrodów oraz poznać najciekawsze istniejące realizacje.

Zieleń Starego Miasta i Śródmieścia

W początkach osadniczych Lublina udział powierzchniowy terenów zieleni komponowanej był niewielki. Wynikało to z uwarunkowań przyrodniczych, ekonomicznych i militarnych. Pierwsze struktury miejskie były bowiem ograniczone do wzgórza staromiejskiego. Dominowała wówczas zwarta i ciasna zabudowa mieszkalna otoczona murami obronnymi, które powstały z fundacji królewskiej Kazimierza Wielkiego (GAWARECKI i GAWDZIK 1964). Ówczesne miasto zajmowało obszar ok. 6 ha (PRZESMYCKA 2012). W tak niewielkiej i zamkniętej strukturze osadniczej jedynym obszarem zieleni były strome skarpy od strony północnej, wschodniej i południowo-wschodniej. Tworzyły one naturalny system obronny miasta, który przez swoją niedostępność nigdy nie był w pełni zagospodarowywany pod zabudowę (RADZIK i WITUSIK 1997). Niewykorzystany obszar skarp stał się natomiast elementem przestrzennym klasztoru dominikanów, którzy w 1253 r. przybyli do Lublina i klasztoru jezuitów, obecnych w mieście od 1582 r. (PRZESMYCKA 2012). W zespole klasztornym dominikanów można także do dziś zwiedzać i podziwiać dwa wirydarze będące jedynymi zachowanymi terenami zieleni komponowanej o średniowiecznym pochodzeniu. Założenia te cechuje doskonale zachowana kompozycja przestrzenna, która jest szczególnie widoczna w większym wirydarzu (PUDELSKA i MIROSLAW 2012). Jest on założony na planie prostokąta i otoczony zamkniętym krążankiem. Przestrzeń klasztornego dziedzińca o stosunkowo surowej stylistyce ograniczona jest do posadzki, w której za pomocą ozdobnego wzoru wydzielono 20 kwadratowych kwater. Ich rozmieszczenie jest symetryczne tylko wzdłuż osi wschód–zachód, biegnącej równoległe do bryły kościoła. Tylko 6 kwater wypełniają rośliny o stosunkowo ubogim i kontrowersyjnym doborze gatunkowym. Są to cztery pojedyncze drzewa klonu pospolitego w odmianie kulistej *Acer platanoides* ‘Globosum’ oraz posadzone geometrycznie krzewy irgi błyszczące *Cotoneaster lucidus*. Zastosowany dobór gatunkowy jest oryginalny i odbiega od najczęściej spotykanych rozwiązań. Wzbudza jednak pewne wątpliwości, gdyż rośliny te mają nikłą wartość symboliczną i słabo udokumentowaną obecność w średniowiecznej sztuce ogrodowej (HARVEY 1982; KOBIELUS 2006; MAJDECKI 2008).

Główna organizacja przestrzenna miasta aż do XV w. ograniczała się przede wszystkim do wzgórza staromiejskiego (GAWDZIK 1954), a dopiero od XVI w.

wykroczyła poza linię murów obronnych uzyskując większą przestrzeń pod nowe inwestycje budowlane. Obszar zwartej zabudowy miejskiej zaczął obejmować Krakowskie Przemieście, pełniące funkcje dzielnicy centralnej (PRZESMYCKA 2012). Ta zwarta, a wręcz ściśnięta, forma urbanistyczna rzutowała na kształt ówczesnej zieleni miejskiej, która była skrajnie ograniczona. W tym czasie pojawiły się w przestrzeni miejskiej nowe fundacje klasztorne i towarzyszące im tereny zieleni. Przede wszystkim tworzyły ją ogrody klasztorne zakonów lokowanych poza murami miejskimi oraz założenia ogrodowe przy siedzibach szlacheckich zlokalizowanych przy Trakcie Krakowskim. W 1426 r. został założony klasztor siostr brygidek, a następnie klasztory: bernardynów (1459), jezuitów (1582), karmelitów bosych (1610), franciszkanów (1620), bonifratrów (1624), karmelitanek bosych (1630), augustianów (1646), reformatów (1673), karmelitów trzewickowych (1680), dominikanów obserwantów (1697), misjonarzy (1700), wizytek (1723) i kapucynów (1724). Niestety, we współczesnej strukturze miejskiej Lublina trudno odnaleźć pozostałości pierwotnych ogrodów tych zgromadzeń. Najlepiej zachowany układ prezentuje dawne założenie ogrodowe ss. brygidek. Pierwotnie ich klasztor z przyległymi terenami zajmował obszar 4 ha. Obecnie ogród nadal funkcjonuje przy zabudowaniach klasztornych, ale na mniejszej powierzchni, która wynosi ok. 3 ha. Założenie to schowane za linią zabudowy i ceglany murem jest jednym z najstarszych obszarów miasta o niezmiennym sposobie zagospodarowania terenu od XV w. Ogród ten jest jednak niedostępny dla mieszkańców miasta, gdyż aktualnie jest wykorzystywany przez zgromadzenie zakonne ss. urszulanek. Obiekt ten ma charakter ogrodu warzywnego, w którym podział przestrzenny wyznaczają poletka i grzędy rozmieszczone w geometrycznym zarysie. Jest to jeszcze pozostałość średniowiecznej i renesansowej tradycji ogrodów kwaterowych (PUDELSKA i MIROSLAW 2011).

W strukturze Śródmieścia pomiędzy ulicami Świętoduską i Lubartowską dostrzegalny jest niewielki niezabudowany fragment przestrzeni. Do niedawna pełnił on funkcję skweru, a obecnie jest przygotowywany pod nową inwestycję miejską. Jest to pozostałość dawnego ogrodu klasztornego oo. karmelitów bosych. Ich dawnym klasztorem jest obecny budynek ratusza miejskiego. Za nim zaś rozciągał się geometryczny ogród w układzie kwaterowym, który pierwotnie opadał w kierunku doliny Czechówki (PUDELSKA i MIROSLAW 2011). Po pożarze w 1803 r. karmelici bosci utracili teren ogrodu, który w następnych latach został zamieniony na plac targowy, a jego układ kompozycyjny bezpowrotnie zatarty. Ogród ten otoczony był murem klauzurowym i miał funkcję ozdobno-użytkową. Na jego terenie w 1640 r. wybudowano altanę, w której zakonnicy spożywali posiłki (SMAGACZ 2015).

Również plac Lecha Kaczyńskiego i sąsiadujący z nim zieleniec przy Centrum Kultury w Lublinie przy ul. Jana Hempla są pozostałościami dawnych terenów poklasztornych. Obszary te należały niegdyś do zgromadzenia ss. wizytek (PUDELSKA i MIROSLAW 2011). Obecny zarys skweru nawiązuje przestrzennie

i stylistycznie do ogrodów klasztornych, które charakteryzowały się geometrycznym zarysem i kwatrowym układem kompozycyjnym. Szachownicowy układ drogowy dzieli przestrzeń skweru na 9 części o czworokątnym zarysie. Układ roślinny zielenca jest stosunkowo ubogi i ograniczony do kilkudziesięciu potężnych drzew oraz płaszczyzn trawnika. Całość dopełnia silnie rozbudowany plac zabaw dla dzieci, liczne ławki i urządzenia sportowe.

W organizacji przestrzennej Lublina na szczególną uwagę zasługuje plac Litewski. Pierwotnie w zachodniej jego części znajdowały się drewniane zabudowania klasztorne oraz kościół oo. bonifratrów. Po kasacie ich mienia oraz rozbiorze zabudowań klasztornych na początku XIX w. Komisja Województwa Lubelskiego uregulowała układ przestrzenny tego obszaru i wytyczyła plac musztry (ŚLADKOWSKI 1997). Następnie naprzeciwko pałacu Lubomirskich, zaadaptowanego na gmach wspomnianej wyżej Komisji, urządzono pierwszy w Lublinie publiczny skwer miejski (PRZESMYCKA 2012). Zajmował obszar dzisiejszego pl. Litewskiego i składał się z trzech części oddzielonych od siebie dekoracyjnymi, żeliwnymi płotami. Pierwsza strefa skweru znajdowała się przed pałacem Lubomirskich i obejmowała obelisk upamiętniający unię polsko-litewską. Druga część znajdowała się przy cerkwi prawosławnej, a trzecia przy ul. 3 Maja (GAWARECKI i GAWDZIK 1980). Całe to założenie ogrodowe miało kompozycję swobodną z miętko prowadzonymi ścieżkami (PRZESMYCKA 2012). Jak opisuje to Seweryn Zenon Sierpiński w swoim przewodniku po Lublinie z 1839 r., obszar placu obsadzony był pięknymi klombami róż i akacjami. Autor po raz pierwszy w prze-

wodniku używa określenia „litewski” na cześć szlachty litewskiej obozującej w tym miejscu w 1569 r. (SIERPIŃSKI 1839). Obecny układ przestrzenny pl. Litewskiego został ukształtowany w latach 60. XX w. W jego kompozycji nadal wyraźny jest podział na część o charakterze skweru oraz fragment o charakterze reprezentacyjnego placu. W pierwszej części dominują wysokie drzewa i liczne grupy krzewów sadzone w układach swobodnych, w drugiej zaś na uwagę zasługuje pojedyncze i majestatycznie rozgałęzione drzewo, nazywane przez lublinian Baobabem (fot. III-1). Jest to pomnikowy, ponad stuletni okaz topoli czarnej *Populus nigra*, który miał być drzewem symbolicznym upamiętniającym żałobę mieszkańców miasta po upadku po-

Fot. III-1. Pomnikowy okaz topoli czarnej, zwany Baobabem (fot. M. Żak-Kulesza, 2015)

wstania styczniowego w 1863 r. Do tej pory drzewo to jest silną dominantą w przestrzeni architektoniczno-urbanistycznej o olbrzymim znaczeniu historycznym i kulturowym (ŚLIWIŃSKA 2013). Dendroflorę pl. Litewskiego uzupełniają jeszcze trzy inne drzewa pomnikowe wpisane na listę w 1990 r. Są to dwa egzemplarze dębu szypułkowego *Quercus robur* o obwodzie pnia 296 i 317 cm oraz klon zwyczajny *Acer platanoides* o obwodzie 267 cm. Drzewa te znajdują się w północno-wschodniej i północno-zachodniej części placu.

W tym niezwykle istotnym fragmencie miasta enklawę zieleni stanowi ul. Ogrodowa, usytuowana w północnej części Śródmieścia, na zboczu Czechówki. Ulica ta już z racji swej nazwy może być kojarzona jako najbardziej urokliwy pod względem zieleni fragment miasta. Tak też było przed II wojną światową, kiedy rozległe ogrody obejmowały parcele pod numerami: 2, 3, 8, 12, 13, 15, 17 (KOWALSKA 2014). Uwieczniono je na starych fotografiach Lublina, które potwierdzają ten malowniczy i zdecydowanie ogrodowy charakter ulicy. Ulica Ogrodowa biegnąca lekko w dół ku ul. Czechowskiej obsadzona jest wysokimi drzewami, wśród których wyróżnić można okazy: klonu zwyczajnego i klonu srebrzystego *Acer saccharinum*, kasztanowca białego *Aesculus hippocastanum*, brzozy brodawkowatej *Betula pendula*, lipy drobnolistnej *Tilia cordata* i robinii akacjowej *Robinia pseudoacacia*. Okazałe drzewa nadają miejscu prawdziwie parkowy charakter. Dendroflorę ulicy wzbogacają także liczne krzewy, takie jak: lilak pospolity *Syringa vulgaris*, dereń biały *Cornus alba*, forsycja pośrednia *Forsythia × intermedia*. Zieleń jest istotnym dopełnieniem znakomitej architektury modernistycznej. Ulica zawdzięcza swój urok dawnym mieszkańcom, wybitnym lekarzom, prawnikom, ludziom świata kultury, nauczycielom, dbającym o elitarny wygląd budownictwa i otoczenia. Architekturę tej ulicy projektowali znani architekci lubelscy, jak Tadeusz Witkowski i Władysław Siennicki, będący również jej mieszkańcami, czy Bohdan Kelles-Krauze. W czasach wojny eleganckie kamienice przy ul. Ogrodowej zasiedlili urzędnicy niemieccy. Według założeń architektury modernistycznej nowoczesne wille miały być wkomponowywane w otaczającą je zielen. Dlatego ogrodowa oprawa domów stanowiła integralną część przestrzeni mieszkalnej (KOWALSKA 2014).

Zielony charakter ulicy znakomicie reprezentuje parcela Ogrodowa 4, którą zajmuje dwór w stylu polskim zaprojektowany w 1924 r. przez architekta B. Kelles-Krauzego dla rodziny lekarza pediatry Józefa Freytaga (BŁOTNICKA-MAZUR 2010). Obecnie mieści się tu Dom Opieki im. św. Brata Alberta; w centrum posesji stoi figura Najświętszej Maryi Panny. Dwór to przykład modnego w dwudziestolecie międzywojennym stylu polskiego. Wzdłuż wysokiego parkanu i metalowego ogrodzenia naturalną przegrodę tworzą młode drzewa żywotnika zachodniego *Thuja occidentalis*. Wewnątrz ogrodu czworoboczny zielony przedogródek obwiedziony został młodymi nasadzeniami z niskich okazów tawuły japońskiej *Spiraea japonica* i żywotnika zachodniego.

Sąsiednią posesję (Ogrodowa 6) również zajmuje willa w stylu modernistycznym z lat 1927–1928, nawiązująca do estetyki dworu polskiego, jednak o przewadze elementów nowoczesnych. Projektantem domu był Kazimierz Białkowski, a pierwotnym właścicielem posesji chirurg Tomasz Krzyżanowski. Budynek otoczony jest rozległym ogrodem, który zajmuje ok. 90% całej powierzchni działki (KOWALSKA 2014). Willa znacznie oddalona od ulicy, ukryta jest za rosnącymi tuż przy ogrodzeniu wysokimi drzewami świerka pospolitego *Picea abies*, kasztanowca, klonu, lipy i znakomicie komponuje się z otaczającą ją zielenią. W obecnej formie, w części frontowej tuż przy fasadzie domu, znajduje się geometrycznie zarysowany parter ogrodowy obsadzony żywopłotem. Wzdłuż drogi dojazdowej do budynku biegnie zaś szpaler wysokich drzew oraz formowany żywopłot z bukszpanu wiecznie zielonego *Buxus sempervirens*.

Niegdyś malowniczy, bogato ukwiecony ogród tworzył otoczenie willi w stylu dworu polskiego na parceli Ogrodowa 15a. Dom z 1928 r. należał pierwotnie do lekarza rentgenologa Bronisława Sitkowskiego i jego żony Jadwigi. Stare fotografie ukazują willę otoczoną ogrodem pełnym różnorodnych roślin, np. malwy różowej *Alcea rosea*, lilaka pospolitego. Obecnie budynek znajduje się w drugiej linii zabudowy i jest zasłonięty kamienicą nr 15 wybudowaną w latach 60. XX w. Niewielki ogród willi aktualnie tworzą niskie formowane żywopłoty, strzyżony w kule bukszpan oraz krzewy forsycji pośredniej.

Pozostałością po ogrodach lokowanych na tyłach posesji jest parcela nr 10. Na zapleczu czteropiętrowej, okazałej eklektycznej kamienicy z lat 20. XX w. projektu W. Siennickiego, za niewielkim podwórzem z oficynami znajdują się schodki i furka prowadząca do ogrodu leżącego na niewielkiej skarpie. Od tyłu ogród został zamknięty wysokim, kamiennym murem. O pierwotnym eleganckim charakterze tego ogrodu może świadczyć istniejąca, choć nieczynna już fontanna. Niestety, obecnie ogród jest zaniedbany i sprawia wrażenie półdzikiego i zapomnianego. Jednak w ostatnich latach podjęto próbę ożywienia tej przestrzeni, która stała się scenerią dla wydarzeń o charakterze artystycznym. Mianowicie, w maju 2010 r. w ramach wydarzenia „Ogrody Sztuk”, którego ideą było przypomnienie mieszkańcom Lublina dawnego klimatu ulicy i historii jej mieszkańców, na schodkach tego ogrodu zostały wystawione spektakle (KOWALSKA 2014).

Naprzeciwko posesji nr 10 znajduje się modernistyczna willa należąca do architekta W. Siennickiego (Ogrodowa 9), wzniesiona w latach 1929–1938. Willa wyróżnia się tarasem-solarium wychodzącym na ogród. Przylegający do niej niewielki ogród położony na niewielkiej skarpie według pierwotnych planów miała zdobić fontanna, jednak obiekt ten nigdy tam nie stanął. W obecnym ogrodzie występują krzewy lilaka pospolitego, a fragment budynku porasta winobluszcz pięciolistkowy *Parthenocissus quinquefolia* (fot. III-2).

Fot. III-2. Zieleń posesji przy ul. Ogrodowej 9 (fot. M. Żak-Kulesza, 2015)

Również do posesji Ogrodowa 8a przed wojną przylegał rozległy dziki ogród, jednak w latach 60. teren ten został zabudowany i obecnie mieści się na nim kamienica nr 8. Obecny ogród willi jest zatem zaledwie fragmentem pierwotnego otoczenia. Dom zaprojektowany w 1933 r. (wzniesiony do 1938) przez architekta T. Witkowskiego dla rodziny lekarza Cypriana Chromińskiego to przykład modernistycznej willi (DANCZOWSKA 2009). Jako prawdziwie nowoczesna, zgeometryzowana budowla, posiada płaski, tarasowy dach, przeszklony narożnik i narożny balkon oraz arkadowy taras na parterze skomunikowany z ogrodem. Dom położony w wyciszonym miejscu, w drugiej linii zabudowy, osłonięty został bryłą kamienicy. Tuż przy ogrodzeniu ogrodu rosną wysokie drzewa stanowiące solidną przysłonę dla willi. Ten fragment ulicy wraz z sąsiadującym ogrodem willi dra T. Krzyżanowskiego (nr 6) ma prawdziwie ogrodowy charakter i jest jednym z bardziej urokliwych fragmentów miasta.

Kolejnym interesującym i wyraźnie wyeksponowanym w lubelskim Śródmieściu obiektem architektonicznym otoczonym zielenią jest kościół ewangelicko-augsburski pw. Świętej Trójcy. Jeszcze u progu XX w. budowla ta znajdowała się na terenach uznawanych za peryferia miasta. Lokacja kościoła została precyzyjnie wyznaczona na mocy dekretu królewskiego z 1784 r., w którym określono, by kościół wzniesić 500 metrów od murów miejskich i co najmniej 800 me-

trów od innej świątyni katolickiej (KUSYK 1997). W „Ilustrowanym przewodniku po Lublinie” z 1931 r. przeczytać można o dystansie i znacznym oddaleniu od Śródmieścia: „[...] Oddalamy się teraz od śródmieścia i zdążamy ul. Krakowskie Przedmieście w kierunku zachodnim i stajemy przed starym cmentarzem oraz sadem należącym do kościoła ewangelickiego. Kościół ten mieści się w głębi ogrodu, a prowadzi doń od ulicy piękna aleja lipowa” (UZIEMBŁO i in. 1931). Obecnie miejsce to stanowi ściśle centrum miasta, o gęstej zabudowie, dlatego tak istotna jest otaczająca świątynię zieleń.

Od strony ul. Krakowskie Przedmieście nadal widoczny jest szpaler wysokich lip drobnolistnych oraz pojedyncze drzewa jesionu wyniosłego *Fraxinus excelsior* i klonu zwyczajnego, znajdującego się na skrzyżowaniu ulic Ewangelickiej i Krakowskie Przedmieście. Wokół kościoła, od strony plebanii, ul. 1 Armii Wojska Polskiego i ul. Ewangelickiej rosną również lipy drobnolistne i wyniosłe kasztanowce białe (fot. III-3), natomiast od strony budynku Sądu Okręgowego rośnie potężnych rozmiarów dąb bezszypułkowy *Quercus petraea*, wpisany na listę pomników przyrody. Dendroflorę tego miejsca uzupełniają jeszcze dwa inne pomnikowe okazy, a mianowicie lipa drobnolistna o obwodzie pnia 365 cm oraz kasztanowiec biały o obwodzie 280 cm. Wyjątkowy charakter posiada otoczenie kościoła ewangelickiego, którym jest cmentarz, wzmiankowany w dawnym przewodniku: „[...] Na wprost kościoła ładny dworek, mieszkanie pastora lubelskiego. W ogrodzie, a ra-

Fot. III-3. Dendroflora przy kościele ewangelicko-augsburskim (fot. M. Żak-Kulesza, 2015)

czej na dawnym cmentarzu, pomniki nagrobne” (UZIEMBŁO i in. 1931). Po wielu latach zaniedbań i zapomnienia przylegający do kościoła cmentarz w ostatnim czasie został poddany renowacji i uporządkowany. Wzniesiono nowy parkan i ogrodzenie, zadbano o stan zachowania nagrobków i epitafiów. Przekazy historyczne i stare plany miejskie ujawniają również, że rozległy kwartał ziemi (wzdłuż ul. 1 Armii Wojska Polskiego i teren należący do sądu), dawniej własność parafii ewangelickiej, zajmował ogród przyparafialny oraz sad. Również zachowany do dziś budynek plebanii tonął w zieleni drzew. Jak wynika z analizy fotografii lotniczej Lublina z lat 30. XX w. (arch. prywatne M. Załuski), podobnie sąsiedni gmach Sądu Okręgowego (dawny Gmach Towarzystwa Kredytowo-Ziemskiego) otoczony był ogrodem, w tym również znajdującym się od strony zachodniej niewielkim ogrodem geometrycznym.

Ogród Saski

Do początku XIX w. Lublin nie posiadał żadnego parku miejskiego. Dopiero w 1827 r. z inicjatywy Ignacego Lubowieckiego, prezesa Komisji Województwa Lubelskiego, został założony pierwszy park miejski „Na Czechówce”. Niewykluczone, że współinicjatorką jego założenia była księżna Izabela Czartoryska, w pracę nad stworzeniem ogrodu był bowiem zaangażowany Piotr Vernier, wykształcony w Heidelbergu ogrodnik–planista ksiąząt Czartoryskich z Puław (BENDER 2013). Niestety, założenie to szybko zostało zdewastowane, a prace nad jego dalszą realizacją wstrzymano (PRZESMYCKA 2012). W 1837 r. podjęto drugą próbę stworzenia parku miejskiego, tym razem w zachodniej części miasta. Ogród miejski, zwany Ogrodem Saskim został zaprojektowany przez inżyniera gubernialnego Feliksa Bieczyńskiego i stał się największym oraz najistotniejszym układem zieleni komponowanej w ówczesnym Lublinie. Pierwotnie zajmował obszar 18 morgów i 114 prętów, czyli ponad 10 ha (WILLAUME 1961).

Obecnie najstarszy lubelski park miejski zajmuje obszar 13,7 ha. Na jego lokalizację wybrano silnie urzeźbione zbocze doliny Czechówki, dzięki czemu założenie to uzyskało malowniczy charakter (PRZESMYCKA 2005; NIEDŹWIEDŹ 2007). Analiza dostępnych materiałów kartograficznych wskazuje, że obiekt ten miał wyraźnie prostokątny zarys i swobodny układ kompozycyjny, który nie uległ większej zmianie do chwili obecnej. Strukturę przestrzenną parku wyznacza gęsta sieć drogowa, której miękki i naturalny zarys jest zgodny z trendem ówczesnej epoki. Jak zaznacza jednak NIEDŹWIEDŹ (2007), w układzie komunikacyjnym Ogrodu Saskiego wyróżnia się wyraźny zarys drogi obwodnicowej, będącej rodzajem wczesnego *ambulatio* (promenady). Ponadto swoistym odstępstwem od krajobrazowego układu parkowego jest obecność alei lipowej, która towarzyszyła drodze biegnącej równolegle do Traktu Warszawskiego (obecnie Alei Raclawickich). Pozostałą przestrzeń założenia tworzyły wnętrza ogrodowe zróżnicowane

na główne i wejściowe. Ich granicę wyznaczały elementy rzeźby terenu, roślinność i ścieżki (fot. III-4). W 1837 r. park tworzyła kolekcja 4396 drzew i krzewów. W 1854 r. na terenie Ogrodu Saskiego było już ok. 50 tys. roślin, w tym 26 tys. drzew i krzewów należących do gatunków krajowych oraz 5300 introdukowanych. W tym czasie na terenie parku odnotowano 861 gatunków drzew, krzewów, bylin oraz roślin jednorocznych i dwuletnich. W składzie gatunkowym oprócz takich pospolitych roślin jak: dęby, klony, jesiony i sosny występowały rzadkie na Lubelszczyźnie gatunki obce: tulipanowce, katalpy, iglicznie oraz platany (WILLAUME 1961). Cenne rośliny były sprowadzane z takich uznanych ośrodków ogrodniczych, jak Medyka czy Hamburg (BENDER 2013).

Fot. III-4. Fragment Ogrodu Saskiego z widoczną aleją lipową (fot. M. Żak-Kulesza, 2015)

Ogród Saski w swoim pierwotnym zamierzeniu miał być miejscem spacerów dla osób starszych i dzieci. To rzutowało na jego program funkcjonalno-przestrzenny i wyposażenie. Na terenie parku w czasie jego największej świetności znajdowały się: dawna baszta prochowa, kopiec z kapliczką z XVIII w., altanki, cukiernia, zegar słoneczny, a nawet barometr z termometrem. Dla wytworzenia „balsamicznego, żywicznego klimatu” utworzono tzw. lecznicze zakątki, gdzie zgrupowane były jodły i świerki (NIEDŹWIEDŹ 2007; PRZESMYCKA 2012; BENDER 2013). Wszystkie te udogodnienia, wraz z atrakcyjnymi widokami oraz rozbudowaną kolekcją roślinną, taką jak na przykład olbrzymie rozarium, sprawiły, że Ogród Saski był określany „letnim salonem miasta” (NIEDŹWIEDŹ 2007). Obecnie

park, mimo że liczy już blisko 180 lat, wciąż jest popularnym miejscem, często odwiedzanym przez mieszkańców. Po latach zaniedbań został gruntownie zrewitalizowany (w 2012 i 2013 r.), a jego układ kompozycyjny i użytkowy odzyskał dawną świetność. W obecnym stanie park tworzy ok. 2500 drzew reprezentujących 76 gatunków, z dominacją liściastych. Dendroflorę parku tworzą przede wszystkim gatunki krajowe. Jest także wiele cennych egzemplarzy gatunków aklimatyzowanych, jak: surmia bigoniowa (katalpa) *Catalpa bignonioides*, platan klonolistny *Platanus × hispanica*, orzech ajlantolistny *Juglans ailantifolia*, miłorząb dwukłapkowy *Ginkgo biloba*, tulipanowiec amerykański *Liriodendron tulipifera*, grujecznik japoński *Cercidiphyllum japonicum* i glediczyja trójcierniowa *Gleditsia triacanthos*. Na terenie parku znajduje się blisko 100 drzew o wymiarach pomnikowych, chociaż tylko jedno – topola biała *Populus alba* znajdująca się w południowej części parku – wpisane jest na listę pomników przyrody. Obwód jej pnia na wysokości 130 cm wynosi 610 cm, a zasięg korony 25 metrów (Rejestr pomników przyrody... 2015).

Naprzeciwko Ogrodu po drugiej stronie Al. Raławickich znajdują się wzniesione w 1627 r. budynki byłego klasztoru oo. dominikanów obserwantów (ADAMEK 1997). Po kasacie ich dóbr w 1914 r. budynki i tereny przyklasztorne zostały przekazane na koszary wojskowe, a następnie szpital zakaźny (PUDELSKA i MIROSLAW 2011). W 1919 r. na mocy decyzji Józefa Piłsudskiego gmach ten został przekazany na rzecz Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (ZIÓLEK 1997). Mimo że od kilkudziesięciu lat gmach ten nie pełni już funkcji sakralnych, to wciąż posiada ślady dawnego układu klasztorowego, a zwłaszcza wirydarza. Aktualnie po licznych zmianach funkcjonalnych i przestrzennych przyjmuje on formę reprezentacyjnego dziedzińca o kompozycji geometrycznej nawiązującej do tradycji średniowiecznych ogrodów klasztorowych. Układ dróg ma kształt krzyża łacińskiego i zaakcentowany jest w środkowej części pomnikiem Jana Pawła II i Kardynała Stefana Wyszyńskiego, uroczyscie odsłoniętym w 1983 r. Układ zieleni jest wyrażanie symetryczny i utworzony przez dorodne egzemplarze: cyprysika Lawsona *Chamaecyparis lawsoniana*, żywotnika zachodniego, dębu szypułkowego i magnolii *Magnolia* sp.

Zieleń tzw. Dzielnicy Zachodniej

W okresie międzywojennym kształt urbanistyczny Lublina zmieniał się i dostosowywał do nowych potrzeb społeczno-gospodarczych. Odpowiadał na nowe modernistyczne idee kształtowania miast, których istotą był funkcjonalizm (CHMIELEWSKI i MIRECKA 2001). Dotyczyło to zwłaszcza planowania nowych osiedli mieszkaniowych zgodnie z koncepcją tak zwanych osiedli społecznych (WOJTKUN 2004). W latach 20. XX w. warunki mieszkaniowe Lublina były złe, o czym świadczyło silne przeludnienie mieszkań (PRZESMYCKA 2012). Poprawę

tej sytuacji miały zapewnić nowe dzielnice mieszkaniowe takie jak: Czechów, Dziesiąta, Ponikwoda, Dzielnica Zachodnia i Sławinek. Zgodnie z obowiązującymi wówczas trendami urbanistycznymi nowe osiedla mieszkaniowe oparte były na koncepcji miasta-ogrodu (PLUTA 2007). Składały się z zespołu działek z zabudową jednorodziną lub bliźniaczą w otoczeniu ogrodowym, które były powiązane z terenami zieleni naturalnej wchodzącej w skład struktury miasta. Dzięki temu miały tworzyć spójną całość funkcjonalno-przestrzenną. Na terenie Lublina doskonałym przykładem takiego rozwiązania są dzielnica Dziesiąta i tzw. Dzielnica Zachodnia, której pełną realizację przerwał wybuch II wojny światowej. Z lat trzydziestych pochodzą jedynie ich fragmenty, a mianowicie, niektóre gmachy użyteczności publicznej przy Al. Raławickich (Bobolanum, czyli kolegium jezuickie, nowa wieża ciśnień) oraz przebudowany dawny zespół klasztorny oo. dominikanów oraz cerkiew pułkowa. Wzniesiono także Dom Żołnierza i Budynek Okręgowego Urzędu Ziemskiego. Zrealizowano również częściowo zabudowę mieszkaniową Osiedla Oficerskiego, w skład którego wchodziły domy jednorodzinne i bliźniacze po północnej stronie Al. Raławickich (ul. St. Dubois, ul. B. Głowackiego, ul. ks. J. Popiełuszki) oraz budynki wielorodzinne przy ulicach: Obróńców Pokoju, Weteranów i Marii Curie-Skłodowskiej. Powstałe w ten sposób osiedle mieszkaniowe dopełniała zieleń komponowana w postaci prywatnych ogrodów przydomowych oraz nasadzenia przyuliczne. Kwartały zabudowy mieszkaniowej według pierwotnych planów miały zostać rozdzielone szerokimi pasami roślinności w postaci skwerów i zieleńców (PRZESMYCKA 2008). Zabudowa wielorodzinna przyjęła także nową formę, a mianowicie zamiast kamienic z ciemnymi i wybrukowanymi podwórkami tworzone na tyłach budynków wewnętrzne ogrody (KURZAŃKOWSKI 1987). Przedstawione przykłady osieli mieszkaniowych z okresu międzywojennego jednoznacznie potwierdzają panujące wówczas tendencje w zakresie kształtowania zieleni przy zabudowie mieszkaniowej. Projektanci chcieli w Lublinie stworzyć pierścieniowo-klinowy system zieleni miejskiej powiązanej z terenami niezabudowanymi występującymi wzdłuż rzek. Takie zielone kliny powiązane z pasami roślinności izolującej miały głęboko wcinać się do Śródmieścia i poprawiać jego warunki klimatyczne oraz spełniać ówczesne normy obrony przeciwlotniczej (PRZESMYCKA 2012).

Podsumowanie

W powyższych rozważaniach ujęte zostały tylko tereny zieleni miejskiej, które towarzyszą najstarszym fragmentom organizacji przestrzennej Lublina. Obejmują ogrody, skwery, zieleńce i parki wchodzące w skład Starego Miasta oraz Krakowskiego Przedmieścia, które z biegiem lat przejęło funkcję centrum życia administracyjno-społecznego. Nie można jednak zapomnieć, że w wielowiekowym rozwoju Lublina powstawały realizacje w innych dzielnicach miasta. Jesz-

cze w drugiej połowie XIX w. zieleń miejską uzupełnił Park Bronowicki „Foksal” założony w 1869 r. oraz obiekt spacerowo-wypoczynkowy „Rusalka”. Oba te założenia miały poprawić sytuację życiową mieszkańców w południowych, robotniczych dzielnicach Lublina (PRZESMYCKA 2005, 2012). Natomiast w latach 50. XX. stulecia organizacja przestrzenna miasta wzbogaciła się o Park Ludowy na terenach zalewowych Bystrzycy (KURZĄTKOWSKI 1987). Rozwój osiedli mieszkaniowych w okresie powojennym również zmienił wizerunek Lublina. W dzielnicy Rury w południowo-zachodniej części miasta powstawały osiedla wpisane w naturalny krajobraz. Stały się wzorcami do naśladowania jako doskonałe przykłady osiedli–ogrodów, których roślinność komponowana łączyła się z naturalnym lub seminaturalnym otoczeniem suchych dolin i wąwozów. To właśnie realizacje urbanistyczno-przestrzenne takich architektów, jak Feliks Haczewski czy Zofia i Oskar Hansenowie, zmieniły na zawsze obraz Lublina. Osiedla Mickiewicza i Słowackiego ich autorstwa, z bogatą i przemyślaną koncepcją układów roślinności osiedlowej, stały się zapowiedzią nowego kierunku w rozwoju planistycznym Lublina (PRZESMYCKA i SOSNOWSKA 2007; SOSNOWSKA 2008). Miasto o początkowo skąpej zieleni komponowanej zmieniało się stopniowo w jednostkę osadniczą bogatą w zieleń miejską. Panorama współczesnego Lublina to obraz miasta zielonego, w którym obiekty architektoniczne wtapiają się w otaczający krajobraz i szatę roślinną.

Literatura

- ADAMEK T. 1997. Kaplica zamkowa św. Trójcy w Lublinie i jej polichromia. [W:] T. RADZIK, A.A. WITUSIK (red.). *Lublin w dziejach i kulturze Polski*. Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin, ss. 51–60.
- BENDER A. 2013. Lubelski Park Miejski zwany Ogrodem Saskim. *Biul. Inf. Lub. Tow. Nauk.* 88–89: 1–8.
- BŁOTNICKA-MAZUR E. 2010. Między profesją a pasją. Twórczość Bohdana Kelles-Krauzego zapomnianego lubelskiego architekta i malarza. *Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin*.
- CHMIELEWSKI J. M., MIRECKA M. 2001. *Modernizacja osiedli mieszkaniowych*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- DANCZOWSKA H. 2009. *Architekt Tadeusz Witkowski (1904–1986). Kalendarium życia i twórczości*, Wyd. Grasshopper, Lublin.
- GAWARECKI H., GAWDZIK C. 1964. *Lublin – krajobraz i architektura*. Wyd. Arkady, Warszawa.
- GAWARECKI H., GAWDZIK C. 1980. *Lublin i okolice. Przewodnik*. Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- GAWDZIK C. 1954. *Rozwój urbanistyczny starego Lublina*. *Ochr. Zabytków* 7(3): 143–160.
- HARVEY J. 1982. *Mediaeval gardens*, B.T. Batsford Ltd, London.
- KOBIELUS S. 2006. *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*. Wyd. Benedyktynów TYNIEC, Kraków.

- KURZAŃKOWSKI M. 1987. Lublin trzech pokoleń. Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin.
- KUSYK E. 1997. Kościół ewangelicko-augsburski pod wezwaniem św. Trójcy w Lublinie. Na Przykład 48: 1–6.
- MAJDECKI L. 2008. Historia ogrodów. T. 1. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- NIEDŹWIEDŹ J. 2007. Ogrody Lublina w planistycznej twórczości Feliksa Bieczyńskiego. Czas. Techn. 10: 153–154.
- NIEWIADOMSKI A. 2013. Struktura i znaczenie terenów zieleni w Łodzi na tle dużych ośrodków miejskich w Polsce. Acta Univ. Lodz., Folia Geogr. Physica 12: 33–47.
- PLUTA K. 2007. Idea miasta–ogrodu – panaceum na rozproszenie miast. Czas. Techn. 10, Architektura 104 (5A): 235–236.
- PRZESMYCKA N. 2005. Przeobrażenia historycznych terenów zielonych Lublina do 1939 r. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr., Oddz. Lub. PAN, 1: 157–167.
- PRZESMYCKA N. 2008. Modernistyczne założenia urbanistyczne w Lublinie – Dzielnica Zachodnia. Idee i realizacja. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr., Oddz. Lub. PAN, 4b: 137–149.
- PRZESMYCKA N. 2012. Lublin – przeobrażenia urbanistyczne 1815–1939. Politechnika Lubelska, Lublin.
- PRZESMYCKA E., SOSNOWSKA M. 2007. Przeobrażenia układów zieleni osiedlowej na przykładzie zespołu im. Adama Mickiewicza Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej. Czas. Techn. 10, Architektura 104 (5A): 73–75.
- PUDELSKA K., MIROŚLAW A. 2011. Zabytkowe ogrody klasztorne we współczesnym Lublinie. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr., Oddz. PAN Kraków, 7: 81–91.
- PUDELSKA K., MIROŚLAW A. 2012. Współczesne przestrzenie dziedzińców klasztornych i ich innowacyjne rozwiązania. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr., Oddz. Lub. PAN, 1: 46–54
- RADZIK A., WITUSIK A. (red.). 1997. Lublin w dziejach i kulturze Polski. Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin.
- RODZOŚ J., GAWRYSIAK L., BOCHRA A. 2005. Rzeźba terenu a organizacja przestrzeni miejskiej Lublina, Ann. UMCS, sec. B, 60: 35–45.
- SOSNOWSKA M. 2008. Modernizm powojenny na przykładzie wybranych lubelskich spółdzielczych osiedli mieszkaniowych z lat 60. i 70. XX w. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr., Oddz. Lub. PAN, 4b: 203–211.
- ŚLADKOWSKI W. 1997. Lublin powstańczy. [W:] T. RADZIK, A.A. WITUSIK (red.). Lublin w dziejach i kulturze Polski. Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin, ss. 191–207.
- WILLAUME J. 1961. Początki Ogrodu Miejskiego w Lublinie 1837–1869. [W:] Kalendarz Lubelski. Lubelska Spółdzielnia Wydawnicza, Lublin, ss. 55–57.
- WOJTKUN G. 2004. Osiedle mieszkaniowe w strukturze miasta XX w. Wyd. Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin.
- ZINS H. (red.). 1972. Historia Lublina w zarysie 1317–1968. Wyd. Lubelskie, Lublin.
- ZIÓŁEK J., 1997. Lublin uniwersytecki. [W:] T. RADZIK, A.A. WITUSIK (red.). Lublin w dziejach i kulturze Polski. Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Lublinie, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin, ss. 383–402.

Źródła internetowe

- Fotografia Lotnicza Lublina. Archiwum prywatne M. Załuski [<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=413311&page=355>].
- KOWALSKA M. 2014. Ulica Ogrodowa w Lublinie – historia ulicy. Leksykon Lublina. [http://teatrnn.pl/leksykon/node/1747/lublin_%E2%80%93_ulica_ogrodowa].
- Rejestr pomników przyrody w województwie lubelskim 2015. Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Lublinie [<http://bip.lublin.rdos.gov.pl/rejestr-form-ochrony-przyrody>].
- SIERPIŃSKI S. Z. 1839. Obraz Miasta Lublina. Druk. Maxymiliana Chmielewskiego, Warszawa [Biblioteka Cyfrowa UMCS, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=446>].
- SMAGACZ A. 2015. Kościół i klasztor pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel przy Krakowskim Przedmieściu [<http://karmel.lublin.pl/base.php?id=5/nmp>].
- ŚLIWIŃSKA M. 2013. Lubelski Baobab. Leksykon Lublin [http://teatrnn.pl/leksykon/node/3472/lubelski_baobab].
- UZIEMBŁO S., ZALEWSKI L., GARBACZEWSKI WOJCIECHOWSKI ST., ARASZKIEWICZ F. (red.). 1931. Ilustrowany przewodnik po Lublinie. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Oddział Lubelski, Lublin [Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona, <http://polona.pl/item/1676916/2/>].